

A középkori várnevek keletkezéstörténeti vizsgálata

1. A várak a középkor folyamán fontos szerepet töltek be az emberek életében (igazgatási és gazdasági központok, katonai erődítmények, a váruradalmak központjai stb. voltak), s mint ilyen objektumok, jórészt saját nevet is kaptak (bővebben l. KOVÁCS 2015b). Írásomban azt igyekszem feltárni, hogy milyen jellegzetességek figyelhetők meg a várnévadásban; milyen névalkotási módok, milyen nyelvi szabályok szerint jöttek létre, illetve változtak e nevek. Az elemzés során a HOFFMANN-féle tipológia (1993) fogalomkészletét használom.

A vizsgálat alapjául a közel 700, névvel jelölt vár mintegy 770 nevet számláló névkörpuszom szolgál, mely az Árpád-kortól 1526-ig terjedően tartalmazza a Kárpát-medence várneveit. Ezek között viszonylag nagyobb számmal szerepelnek várnevek a szlavón és horvát területekről is, és nem vagy csak elvétve van jelen a szerb, illetve bosnyák részekről adathozható várnevek csoportja, melyeknek magyar vonatkozásai vannak.

Az elemzés során igyekszem tekintettel lenni arra is, hogy az egyes névkeletkezési módok miként mutatkoznak meg a két fő vártípus, az ispánsági várak (illetve általában véve a korai erődítmények) és az új típusú várak megnevezéseiben (a két típusról, a két vártípust megjelölő fogalomhasználatról bővebben l. KOVÁCS 2015b), így az elemzés során a várnévadásban megmutatózó – az objektum változásával is összefüggő – változási folyamatokra is fény derül.

Mielőtt az elemzési szempontokat sorra venném, utalnom kell arra, hogy egy-egy névadat kapcsán nem minden esetben könnyű felfejteni a névadás körülményeit, módját, összefüggésben azzal, hogy a név szerkezetét sem lehet minden esetben egyértelműen megállapítani. A nevek ugyanis latin szöveggörnyezetben szerepelnek, s esetenként a névalak legalább részben latinizálásával is számolhatunk. Így a magyar névforma előtt álló latin fajtajelölő lexéma az esetek egy részében feltehetően a név részét alkotó földrajzi köznévfordítása lehetett, ám hogy mely névadatok kapcsán számolhatunk ezzel ténylegesen, arra vonatkozóan nincsenek (esetleg elvétve adódnak) biztos fogódzóink. Ezt azért fontos szem előtt tartanunk, mert az elemzés során alapvetően az okleveles adatok tükrözött névformákkal számolok, ám az így megmutatózó arányok eltérhetnek a korban ténylegesen használatban lévő formáktól.

2. Szintagmatikus szerkesztéssel alkotott várnevek. A várnevek egy része két névrész összekapcsolásával, szintagmatikus szerkesztéssel jött létre. Ezek a nevek mind a jelzős összetételek valamely típusába sorolhatók. Hogy a jelzős összetételek a várnevek körében gyakorinak mondhatók, arra már ZELLIGER ERZSÉBET is utalt A magyar nyelv történeti nyelvtanában a várnevek szerkezeti felépítésének tárgyalása kapcsán. Ezek közül is a minőségjelzős, illetve birtokos jelzős szerkezettel álló vármegjelölésekre tért ki, melyek a vár valamely tulajdonságára vagy más várhoz fűződő viszonyára utalnak (ZELLIGER 1991: 545–546, 550). Megállapítását azonban a teljes várnévanyag elemzése alapján némileg árnyalhatjuk: a szintagmatikus szerkesztés a névanyag mintegy hatodának

a létrehozásában játszott szerepet, s ezen belül valóban két fő típus különíthető el: a minőség- és a birtokos jelzős összetételek.

2.1. A szintagmatikus szerkesztéssel létrehozott nevek csoportján belül a **minőség-jelzős szerkezetben** álló megjelölések kevésbé jellemzők. Ez összefüggésben van azzal, hogy a várnevek körében viszonylag kis számban találunk az erősség külső vagy belső sajátosságát kifejező névrészeket, más névrészfunkciók pedig inkább más szóalkotási módokkal épültek be a várnevekbe.

A minőségjelzős szerkezetben álló várnevek között az objektum valamely tulajdonságára utaló nevek előtagja kiemelő jelzős összetételben szerepel. Az összetételek első névrésze jobbára melléknév. A szintagmatikus szerkesztéssel létrejött várnevek kevesebb mint tizede olyan régi típusú várnév, amely minőségjelzővel alakult. Ide sorolható a vár színére utaló *Fehérvár* (Fejér: 1055: *Feheruuaru*, Gy. 2: 364, Erdélyi Fehér: *Gesta saec. XI–XIII. [900–955-re]: Civitatem Albam!*,¹ Gy. 2: 143) és a vár korára utaló, az adatok szerint jó néhány erősség megjelölésére használt, képzetlen melléknévi előtagú *Óvár* és *Újvár* név is. *Óvár* nevű erősség adatolható például Abaúj (1255: *inferiorem partem illius loci, qui Ouwar dicitur*, Gy. 1: 126), Moson (1274: *castrum Ouar*, Cs. 3: 672), valamint Vas vármegyéből (1244: *locum illum, qui dicitur Ouwar, ubi antiquitus castrum fuisse dicebatur*, HORVÁTH 2011: 87), *Újvár* pedig Abaúj (1284: *comitatu de Wywaar*, Gy. 1: 58), Erdélyi Fehér (*Chron. saec. XIV. [1068-ra]: *Novo Castro*, Gy. 2: 189, vö. 1300: *villam Wywar*, Gy. 2: 189), Heves (1248/1326: *comitatui Heueswyuar!*, Gy. 3: 100), illetve Nyitra megyéből (1274: *castum nostrum [regis] Vyuar*, Gy. 4: 481). Abaúj megyében mindkét névforma adatolható, s e nevek egymáshoz viszonyítva értelmezhetők. Másutt csak a névpár egyik tagjáról vannak adataink, s az más szemantikai tartalom alapján létrehozott névhez viszonyítva fejezi ki az adott erődítmény életkorát.

A szintagmatikus szerkesztéssel alakult várnevek közel negyede olyan, új típusú várakat megjelölő névforma, amely minőségjelzős szerkezettel jött létre. Képzetlen melléknév szerepel a lipitói *Nagyvár* előtagjában (1392: *castro Noguar*, ZsO. 1: 278), a somogyi *Fejérvár* (1396: *castrum [regis] Feyerkew*, Cs. 2: 572), a Pozsony megyei *Vöröskő* (1296: *mediatum castrum, Vöröskeő vocati*, F. 6/2: 45), valamint a Sáros és Szepes megye határából adatolható *Zöldvár* (1454: *fortalicium Zeldwar*, Cs. 1: 285) várnevekben. Képzett melléknévi első névrész meglehetősen ritkán van jelen minőségjelzői összetétellel keletkezett várnevekben. Ilyen a több várat is jelölő *Éleskő* (Borsod: 1360: *castrum Eleskw*, Cs. 1: 164; Pozsega: 1436: *castelli Elewskw*, DF. 280098; Pozsony: 1394: *Eleskw in wlgari theutonico Scharfessteyn*, OklSz.; Sáros: 1311: *Eluskw*, TÓTH S. 1909–1912. 2: 243), a Nógrád megyei *Somoskő* (1323: *castrum Sumusku*, Gy. 4: 293) és a szintén nógrádi *Baglyaskő* (1327: *locum castrum Bogloskw*, AO. 2: 292) erősségek neveiben.

Főnévi jelzővel többek között állat- és növénynévből alakult várnevek állnak. Ide tartozik a régi típusú várat jelölő nyugat-magyarországi *Sasvár* (1294: *castrum eciam Saswar uocatum*, ÁÚO. 10: 136), illetve az Ugocsa megyei *Sásvár* (1220: *castrum Safuar*, VárReg. 124, vö. 1217: *praedium S. Petri de Safuar*, VárReg. 32), valamint az új típusú várak nevei közül a Nógrád megyei *Hollókő* (1313: *castrum [...] Holloukw*, Gy. 4: 251), a Zala megyei *Békavár* (1461: *castrum Zenthgerwara alias nomine Bekawar*, Cs. 3: 16), a

¹ GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című munkájában felkiáltójellel jelöli az eredeti forrás alapján vett névalakot, amennyiben a kiadás hibás alakot közöl.

két észak-magyarországi vár megjelölésére is használt *Sólyomkő* (vö. 1306: castellano de *Solumkeu*, Gy. 1: 661, Bihar vm.; 1386: castrum *Soliumkw*, DL. 64104, Torna vm.), a nyitrai *Keselyűkő* (1352: castrum *Kaseleukeu*, NHZS.), a Kőrös megyei *Szarvaskő* (1405–1456: *Zarwaskew*, FNESz.), illetve a Tolna és Zala megyéből is adatolható *Egervár* (1417: quoddam castrum *Egerwar*, DF. 261827; 1288: castrum eorum *Egurwar* uocatum, HO. 6: 333). Ez az alakulásmód a *kő* utótagú várnevek körében a leginkább jellemző. Esetükben – minthogy néhány kivételtől eltekintve hegynévi előzményük nem adatolható – az eredendően hegyrajzi köznévként használt *kő* lexéma (RESZEGI 2011: 98–100) várnévalkotó lexikális elemként való használatával számolhatunk (vö. KOVÁCS 2015a).

A fenti nevek kapcsán utalnunk kell ugyanakkor arra, hogy a névadási szituáció, illetőleg a történeti adatok hiányában nem minden esetben könnyű megítélni, hogy egy adott várnév minőségjelzői vagy jelöletlen birtokos jelzői összetételben áll-e. A Zágráb megyéből adatolható *Medvevár* név (1273/1325: *Medwewar*, FNESz.) előtagja például lehet egyrészt állatnév, másrészt személynév (1138/1329: *Medue*, 1212: *Medwe* szn., ÁSzt. *Medue*), ilyen módon pedig kétféle lehetséges jelentéssel jöhetett létre: 'olyan vár, amelynek környékén sok a medve', illetve 'egy Medve nevű személy vára'. Az előbbi esetben tehát minőségjelzős összetételből keletkezett a név, míg a második esetben jelöletlen birtokos jelzős szerkezetből alakult.

2.2. Míg a víz- és hegynevekben több esetben is felmerül a **menyiségjelzős összetétellel** való alakulás lehetősége (vö. GYÓRFFY 2011: 109–110, 165; RESZEGI 2011: 149), addig a régi típusú várak nevei körében ilyen módon keletkezett névformákat nem találunk, és az új típusú várnevek köréből is csupán egyetlen példa szerepel erre a névkeletkezési módra az adatbázisomban. A Vas megyei *Kétkőszeg* (1327/1361/1372: castra *Kethkuseg*, FNESz. *Kőszeg*) adatai azt jelzik, hogy a korban két vár is állt egymás szomszédságában; erre utal az 1392-es *castra duo Kwzegh* (Cs. 2: 714), illetve az 1432-es *castrum Kewzeg superius et inferius* (Cs. 2: 714) említése. A források adatait a régészeti kutatások is alátámasztják (DÉNES é. n.). A *Kétkőszeg* névforma tehát a két *Kőszeg* nevű erődítmény együttes megjelölése lehet. Maga a *Kőszeg* várnév a magyar *kő* 'kőből való, köves', illetve a *szeg* 'szöglet, sarok' főnevek összetételéből alakulhatott, s később ilyen formában vonódott át a település megjelölésére is (FNESz. *Kőszeg*).

2.3. A minőség- és mennyiségjelzős összetételekhez képest lényegesen nagyobb a **birtokos jelzős szerkezetből** alakult várnevek aránya: a teljes névanyag több mint tizede. A szintagmatikus szerkesztéssel létrejött nevek több mint kétharmada tartozik ide nagyobb valószínűséggel; ezek döntően új típusú várak nevei.

A birtokviszonyt kifejező összetett várnevek második névrészeként jórészt a *vár* lexéma áll, mely egyaránt szerepel jelöletlen (*vár*) és jelölt (*vára*) formában. BENKŐ LORÁND a nevek jelöltségének tárgyalása kapcsán úgy véli, hogy a tényleges birtokos viszonyt kifejező nevek kezdetben, a korai ómagyar korban jelöletlenek voltak, s ezt fokozatosan váltotta fel a jelöltség (1998b: 89). BENKŐ a jelöltség kapcsán arra is utal, hogy míg a személynévi előtagú jelölt adatok viszonylag koraiak, s a későbbiekben nagymértékben megszorodnak (Csákvára: 1231: *Chakuara*, F. 3/2: 227; Miklósvara: 1332–1337: *Myclosuara*, FNESz. *Miklósvár*; Salamonvara: 1352: *Salamonvara*, ZalaOkl. 1: 517), addig a feltehetően ezek mintájára létrejött nem személynévi vagy személynévként már nem transzparens előtagú nevek legkorábbi adatai jelöletlenek (Koloszvár [1257–1272]: *Kulusuar*,

Gy. 3: 356; Egervár: 1281: *Eguruar*, FNESz.). E típus jelölt formái igen szórványosak és későbbi adatolásúak (Cserépvára: 1459: *Cserepwara*, FNESz. *Cserépváralja*; Egervára: 1554: *Egor vara*, BENKŐ 1998b: 89–90 stb.).

A korai várak elnevezései közül ide sorolható a személynévi (nemzetségnévi) előtagú, jelölt *Abaijvára* (1255: castrum [...] *Abauyuara*, Gy. 1: 59), illetve a talán magánvárat jelölő *Csákvára* (Chron. saec. XIV. [< Chron. saec. XIII. 900 u-ra]: *Chakuara*; I. még: Chron. [1283 k. 900 u-ra]: *Chakwara*, Gy. 2: 355). Birtokos jelzős összetétellel alakultak emellett a nem személynévi előtagú jelöletlen *Ungvár* (1284: Martinus de Kopus Stephanus de *Wngwar*, HO. 6: 313), *Temesvár* (1323: *Thumuswaar*, Cs. 2: 21) és *Riucsavár* (1398: castrum *Ryuchewaar*, ZO. 1: 572) nevek, valamint a jelölt *Borsovavára* (1308: *Borzauauara*, *Borzouauara*, Gy. 1: 535), illetve *Tornavára* (1406: castrum *Tornawara*, Cs. 1: 237) várelnevezések. *Pozsegavár(a)* neve a forrásokban mindkét formában előtűnik: korábban jelöletlen *castrum Pozegawar* (1401, Cs. 2: 393) alakban említődik, mintegy fél évszázaddal későbből pedig a *castrum Posogawara* jelölt adat maradt ránk (1445, Cs. 2: 393).

Jelöletlen birtokos jelzős összetétellel alakultak az új típusú várak megnevezései közül a Közép-Szolnok megyei, egyszeri előfordulású *Csehvár* (1319: castrum nostrum *Cheewar*, AO. 1: 522), a temesi *Zsidóvár* (1320: Castellani de *Sydouar*, Cs. 2: 15) stb. nevek. Jelölt birtokos jelzős összetételre példa a Kőrös megyei *Apajvára* (1450: castrum *Apaywara*, CSÁNKI 1893: 12), a zempléni *Cékevára* (1407: castrum *Czekevára*, F. 10/4: 583), a Sáros megyei *Bodorvára* ~ *Bodonvára* (castrum Makowycza al. nom. *Bodonwara*, Cs. 1: 282), a tolnai *Márevára* (1452: castrum *Marewara*, Cs. 3: 404, korábbi említése: 1313: *Castellano de Marey*, ZO. 1: 175) stb. várnév. Ezek analógiájára a későbbiekben olyan nevekben is tetten érhető a birtokos személyjel, amelyekben nincs tényleges birtokviszony. Talán ezzel számolhatunk a víznévi előtagú, Sáros megyei *Sebesvára* (1437: *Sebeswara*, Cs. 1: 283) névforma esetében is; a névnek emellett egyrészes *Sebes* (vö. 1285/1334: fluvium *Sebus*, HO. 8: 239) és jelöletlen *Sebesvár* (1437: *Sebeswar*, Cs. 1: 283) névvariánsai is adathatók.

A vár lexéma mellett – bár jóval kisebb számban – a *kő*, a *torony* és a *palota* utótaggal álló elnevezések kapcsán is számolhatunk birtokos jelzős összetételből való alakulással: a Zala megyei *Csáktornya* (1333: castrum *Chaakt[h]ornya*, Cs. 3: 9), a tolnai *Simontornya* (1343–1347: castrum *Symonturnya*, Cs. 3: 405), illetve a Bihar megyei *Derzspalotája* (1279: castrum *Deerspalataya*, Gy. 1: 650) névformákban egyaránt jelölt a birtokos viszony.

3. Morfematikus szerkesztéssel alkotott várnevek. A morfematikus szerkesztés során valamely nyelvi elemhez kötött morféma (képző, jel, rag) vagy hasonló funkciót betöltő elem (névutó) kapcsolódik, mely által alkalmassá válik helynévi szerep betöltésére (HOFFMANN 1993: 73). A morfematikus szerkesztéssel alkotott neveknek négy altípusa különíthető el (helynévképzővel, névszójelekkel, helyragokkal, névutókkal alakult nevek), ám a várnevek esetében csupán az első névalkotási formával számolhatunk, s azzal is elenyésző számú névforma jött létre. Ezzel összefüggésben az ómagyar korban a helynévadásban felhasznált képzők közül (pl. *-d*, *-gy*, *-i*, *-j*, *-s*, *-sd*, *-ny*, *-ó/ő*; az ide tartozó képzőkről bővebben l. BÉNYEI 2012) csupán három formáns várnévalkotó szerepére találunk példát.

A képzéssel létrejött várnevek kis csoportján belül elkülöníthetünk olyan formákat, amelyekben tulajdonnévhez járult a helynévformáns, mint a korai névanyagból a *Borsod* várnév (1275: castrum *Borsodiensis*, Gy. 1: 762; < *Bors* + *-d*, vö. pl. 1211/1252: *Bors* szn.,

ÁSzt. *Bors*; FNESz., KRISTÓ 1988: 396, BENKŐ 2003a: 38), illetve olyan névalakulatokat, amelyek közszókra vezethetők vissza, mint a szintén korai *Somogy* várnév (1224: castrum *Symigiensis*, Cs. 2: 582; < *som* + *-gy*, GYÖRKE 1940: 37, FNESz. *Somogyvár*). Mindkét alakulásmód meglehetősen ritka a várnevek körében: bár köznév + helynévképző struktúrákat látszólag valamivel nagyobb arányban találunk, ezek elsődlegesen általában vizek, hegyek, települések stb. megjelölésére jöttek létre morfológiai szerkesztéssel. A vár megjelölésére ezzel szemben a képzett névalak már metonimikusan vonódott át, azaz a várnév keletkezése szempontjából nem számolhatunk névformánssal való alakulással. Az új típusú várak körében például több olyan várnév is adathozható, amelynek kapcsán látszólag *-s* képzővel való alakulásmódot tételezhetünk fel, ám nagyobb részük a források alapján korábbi hegynévből (Ágas: 1265/1270: castrum *Agas*, Cs. 1: 52, vö. *Ágosvár* hegy, KatFelm. 3; FNESz. *Ágasvár*; DÉNES 1990: 45) vagy településnévből alakult elsődlegesen. A Heves megyei *Aranyos* várnév (1341: castellanus de *Aranyas*, AO. 4: 143) esetében a településnévi (1295: terre nostre *Anaras*, ÁÚO. 10: 201) előzmény mellett pataknevből való magyarázat is elképzelhető (FNESz. *Hevesaranyos*). *Aranyos* nevű vizek a Kárpát-medencében több helyütt előfordulnak (pl. Abaúj megyében: 1255: *Aranas*, Gy. 1: 40, 98; az erdélyi *Aranyos* folyó mellékére utaló *Aranyosföldre*: 1593: *Aranyosföldén*, JUHÁSZ 1988; GYÖRFFY 2011: 77–78, 167).

3.1. Az *-s* képzővel való alakulás csupán új típusú várak megnevezései kapcsán valószínűsíthető. Az állatnevet rejtő *Kecskés* várnév (1313: castellano de *Kecskés*, Gy. 2: 168) arra utalhat, hogy a környék talán hegyi kecskékből bővelkedett. Ezt erősíti, hogy a kiemelkedés, amelyen a vár épült, szintén erre utaló nevet viselt: *Kecskékő* (vö. HUNFALVY 1863–1865. 2: 266).

Nem egyértelmű a név etimológiája, s így a képző megítélése a két *Bálványos* várnév esetében (Felső-Fehér: 1360: castrum *Bahuanus*, SzékOkl. 3: 14; Belső-Szolnok: 1291: *Balwanus*, ZW. 1: 170), egyaránt létrejöhetek ugyanis a 'kőoszlop, határkő' jelentésű köznévből (vö. FNESz. *Bálványosvár*) vagy a *bálvány* növénynévből *-s* képzővel (vö. KISS 1997a: 164, TESz., ÜMTsz.), sőt hegynévből való alakulás is elképzelhető, *Bálványos* hegynevek ugyanis a nyelvterület más részén is adathozhatóak (vö. RESZEGI 2011: 137, 151). Az utóbbi feltevés esetében a várnévben nem számolhatunk helynévképzővel, ehelyett metonimikus névadás tehető fel.

3.2. A *-d* helynévképzővel való alakulás a korai várnevek közé tartozó *Borsod* kapcsán merül fel nagyobb valószínűséggel; ebben a *Bors* személynévhez kapcsolódva alkot várnevet (vö. BÉNYEI 2012: 58–59). Ide tartozhat még a szintén ispáni várat jelölő *Szárd* (1268/1273: castrum nostrum *Zard*, FNESz. *Szárdvár*) és *Kovázd* (13. sz.: castrum de *Koasth* ~ *Kuazth*, KRISTÓ 1988: 304) is. Az előbbi a magyar *szár* 'kopasz' (FNESz. *Szárdvár*) melléknévből alakulhatott, s a várhegy kopárságával állhat kapcsolatban; az utóbbi egy szláv vagy magyar **Kovász* személynévre mehet vissza (vö. FNESz. *Kovási*).

A később alakult magánvárak közül a Sopron megyei *Kabold* neve (1278: Castrum nostrum, *Kobold* vocatum, F. 5/2: 429) sorolható ide. Az útvonalat ellenőrző vízivár a *Kobula* ~ *Kabala* (< szl. *kobyła* 'kanca', FNESz. *Kebele*¹, l. még KNEZSA 1948: 104–105, MIKESY 1949: 64–65, BENKŐ 1998c: 133–135) néven említett víz (1222: *Rabucha* ? : *Kabwla*) mellett állt (FNESz. *Kabold*), s a víznévből *-d* képzővel alakult a *Kabold* várnév.

3.3. A birtoklást kifejező *-i* képző a régiségben elsődlegesen jellemzően személyt jelölő alapszavakhoz kapcsolódhatott (KNEZSA 1949: 100, KISS 1997b: 183, BÉNYEI 2012: 79–80), majd a korai ómagyar korban helynévképzőként önállósult (SZEGFŰ 1991: 254–255). A várnevek körében csupán új típusú erősség megjelölése kapcsán vehető fel az *-i* helynévképzővel való alakulásmód lehetősége.

A Tolna megyei *Tamási* (1339: castrum *Thamasy*, Cs. 3: 407) látszólag *-i* helynévképzővel jött létre, ám az adatok alapján az *-i* nagyobb valószínűséggel a szomszédos település nevének (1315: castellanus de *Tamasy*, oppidum *Thamasy*, Cs. 3: 407, 412; < 1138/1329: *Thomas* szn., 'Tamásé', FNESz.) a létrehozásában vett részt, s az vonódott át – esetleg személynévi közvetítéssel (vö. 1443: *ladi de Thamasy* szn., DL. 88184) – a várra, a vár környékén ugyanis a Tamásiaknak volt birtokuk (Cs. 3: 398). S míg a településnevek körében nem ritka, hogy a birtoklás ténye morfológiai névformákban jelenik meg, addig a várnevek állományában inkább az jellemző, hogy a birtoklás ténye metonimikus névadással létrejött egyrészes névformával vagy kétrészes, birtokos jelzős szerkezetben álló névvel fejeződik ki, melynek utótagja jelöletlen és jelölt formát egyaránt mutathat (vö. *Bélvár ~ Jara*: 1417: poss. *Jara et altera Jara cum castro similiter Jara* al. nom. *Belwar*, Cs. 5: 671, Torda; *Csehvár, Csabavára*: 1248/1312: praedium *Chobawara*, Gy. 1: 292, Baranya; *Csáktornya, Tamásvára*: 1375: possessio *Thamaswara*, DL. 72387, Ugocsa stb.).

Az *-i* képző a személynevek mellett elvéve közzói alapszókhoz is járulhatott a várnevekben. Az Abaúj megyei *Somogyi* mentsvár neve csak igen bizonytalanul vonható ide, a források csupán várnagyát említik, 1317-ben *castellano de Symigy!* (Gy. 1: 140) alakban. Ha az említett adat ténylegesen a vár nevét rejti, a névforma akkor is többféle-képpen értelmezhető, s ennek alapján a névalak magyarázata is módosulhat: egyrészt alakulhatott a *som* növénynév *-gy* képzős származékából, mely somfákban gazdag helyet jelölhet (FNESz. *Somodi, Somogyvár*), ehhez társulhatott az *-i* helynévképző; de személynévi származtatása is elképzelhető (vö. 1138/1329: *Somudi*, 1211: *Somod* szn., ÁSzt. *Samudi, Somod*). Ebben az esetben vagy a személynévi alaphoz társult a helynévképző, létrehozva a várnevet, vagy eleve a személynév adatolható ilyen formában, s neve metonimikusan vonódott a vár nevére. Feltehető az is, hogy a Szepessümegről átköltözött lakosokról nevezték először a települést a *Sumug* névváltozatból *Somogy*-nak (REUTER 1980: 79); a vár eszerint a településről kaphatta a nevét (bővebben l. TÓTH V. 2001a: 132).

4. Jelentésbeli névalkotással létrejött várnevek. Jelentésbeli névalkotás során egy már meglévő nevet vagy köznevet ruháznak fel új jelentéssel a névadók az alaki szerkezet változása nélkül. A jelentésbeli névalkotás körébe az alábbi folyamatok tartoznak: jelentéshasadás, jelentésbővülés, -szűkülés és -átértékelődés, névátvitel (metonímia, metafora), indukciós névadás, névköltöztetés (HOFFMANN 1993: 91–92, TÓTH V. 2008: 49–50). Ezen eljárások közül a várnevek létrehozásában a metonimikus névalkotás játszott meghatározó szerepet: a középkori várnévanyag közel kétharmada alakult ilyen módon, s egyaránt gyakori a korai és az új típusú várak megnevezésére.

4.1. Metonimikus helynévalkotásról beszélünk, ha egy adott hangsor a fogalmi jegyek (térbeli, időbeli) érintkezése révén egy újabb, helynévi jelentés hordozójává válik (vö. HOFFMANN 1993: 101, RESZEGI 2009). Az ide tartozó nevek az eredeti és az új jelentés alapján különböző jelentés-összefüggésekben állhatnak annak megfelelően, hogy a várnak valamely helyhez vagy személyhez való viszonyát fejezik ki.

A metonimikus névadással létrehozott várnevek legnagyobb csoportját a vár egy másik hellyel való kapcsolatára utaló nevek adják. Ezen belül szintén több jelentésviszony különíthető el.

4.1.1. A várak mint mesterséges objektumok több esetben **folyók**, patakok, kisebb vízfolyások közelében épültek, melyeknek már korábban is volt nevük, így a később emelt erősségek sokszor ezek nevét vették át (a víznév > várnév irányú alakulásmódhoz vö. BENKŐ 2003b: 136). Különösen jellemző ez a névadási mód a korai várnevek körében: az ispáni várnevek közel nyolcada jöhetett létre ilyen módon. A mocsaras területen álló *Zala* vár (1222: castrum *Zala*, DL. 40004) például a közeli *Zala* folyóról (1232: ultra *Zalam*, ÁÚO. 11: 249) kaphatta a nevét, mely végső soron egy preszláv **sal-* töre vezethető vissza 'patak, folyóvíz, áramlás' jelentésben (FNESz. *Zala*¹). Hasonló szemantikai tartalom húzódik meg a szláv nyelvterületről adathozható *Gerzence* várnévben is (1257: castrum *Gresseniche*, Smič. 5: 74, vö. 1329: fluvii *Gursenche*, DICKENMANN 1939–1941. 2: 138; < szl. *grezъ* 'láp, mocsár, sár, iszap', ŠMILAUER 1970: 72). A név etimológiája mindkét név kapcsán egyértelműen a folyónév elsődlegességére utal. Kevésbé tűnhet azonban nyilvánvalónak a *Torna* várnév (1357: castrum *Thorna*, Cs. 1: 237) alakulásmódja: a víznév (1239: *Turnua*, FNESz. *Torna*) mellett számolnunk kell azzal is, hogy a név erdő-ispánságot is jelölt, s a *Torna* patak neve ilyen módon az uradalom nevével együtt, komplex módon vonódhatott át az erősség megjelölésére.

Az új típusú várak nevei a korai várnevekhez képest jóval kisebb számban alakultak víznevekből. Ez késői létrejöttükkel is összefüggésben állhat, az ide tartozó nevek ugyanis, bár azonos alakú víznevek is adathozhatók a környezetükben, nem ritkán valamely már meglévő településen létesültek, ezért a szintén ember alkotta település neve szolgált a névadás alapjául. Ilyen alakulással számolhatunk a Gömör megyei *Jolsva* (1421: castrum *Ilswa*, Cs. 1: 125, vö. 1271: possessionem *Elsua*, ÁÚO. 8: 335), a Kolozs megyéből adathozható *Almás* (1370: castrum *Almas*, Cs. 5: 295, vö. 1249: terram *Almas*, ÁÚO. 7: 284), a Somogy megyei *Csurgó* (1448: castellum *Churgo*, Cs. 2: 572, vö. 1226: hospitalis [...] *Curgou*, ÁÚO. 1: 222), a Zágráb megyei *Zelna* (1327: *Zelna*, castr., FNESz. *Zelina*, vö. praedia [...] *Zelina*, F. 2: 188), a zalaí *Páka* (1431: castellum *Paka*, Cs. 3: 13, vö. 1389: possessio *Paka*, Cs. 3: 23) stb. név esetében.

Ide sorolható a Valkó megyei *Vérvár* (1437: castrum seu castellum *Weruar*, Cs. 2: 277) név is, melyben a magyar *üver* 'száraz patakárok, kiszáradt patakmeder' jelentésű szó rejlik (vö. FNESz. *Vérvölgy*). Ez – noha a területről ilyen víznév nem adathozható – etimonja alapján nyilvánvalóan folyót jelölhetett elsődlegesen. Az erősség nevében a magyar *vér* főnévvel ilyen módon – noha itt valóban sok vér folyt a török időkben – nem számolhatunk.

4.1.2. A várakra a vizek mellett nem ritkán **hegyek**, kisebb kiemelkedések neve vonódott át. Az ispánság korabeli várnevek közül csupán néhány esetben valószínűsíthető ez a névalkotási mód, a korai várak többsége ugyanis nem hegyi várként épült. Ilyen alakulásmóddal inkább csak a vártípus későbbi erősségei kapcsán számolhatunk. A jelentősebb szláv nyelvű lakossággal jellemezhető déli területeken a *Lipóc* (1373: castrum nostrum *Lipponech*, HO. 7: 413) és a *Garig* (1256: castrum *Garig*, KIS–PETRIK 2008: 425, l. még: 1380: castrum *Garygh*, CSÁNKI 1893: 34) nevek a várak mellett a régiségben hegy neveként is használatban voltak (vö. 1251: montem quendam *Lipouch* nomine, HO. 6: 59; 1192: montem *Garig*, KIS–PETRIK 2008: 22). Etimonjuk alapján emellett a *Gorica* (1261: castrum

Goricensis, DICKENMANN 1939–1941. 2: 169; < szl. *gorica* 'kis hegy', ŠMILAUER 1970: 69), a *Gora* (1242: castrum de *Guora*, SZABO 1920: 65; < szl. *gora* 'hegy', ŠMILAUER 1970: 69) és a *Kemlük* ~ *Kemlék* (1243: castrum nostrum *Kemluk*, Smič. 4: 191; < szb.-hv. R. **Kammik* 'köves hely', FNESz. *Kalnik*) várelnevezések kapcsán is számolhatunk ezzel, s nagyobb hegyekről lévén szó, szláv eredetű nevük a magyarok körében is ismert lehetett. Esetükben tehát az átvétel mellett a hegynév metonimikus névátvonódására is gondolhatunk.

A későbbi várnevek körében már valamivel nagyobb számban találunk példát hegynévi előzményre. Az ide vonható nevek jellegzetes csoportját adják a *kő* utótagú várnevek. E várak jellemzően hegyen épült mentsvárak lévén feltehetően több esetben is arról a kiemelkedésről kaphatták nevüket, amelyen álltak. Metonimikus névadással adatokkal bizonyíthatóan mindössze a Fejér megyei *Csókakő* (1299, 1374: castrum *Choukaku*, Gy. 2: 356) és a sárosi *Tarkő* (1306: *Thorku*, castr., Aokl. 2: 17) esetében számolhatunk, melyek hegynévi párja közel azonos időből származik (vö. 1290–1299/1323/1419: montis *Chokakw*, Gy. 2: 356; 1298: montem *Tarkeu*, F. 6/2: 150). Csupán bizonytalanul vonható ide a Borsod megyei *Dédesköve*, mely hegynévként ugyancsak feltűnik (1247: partem lapidis *Dedus*, Gy. 1: 736, 769), emellett azonban a forrásokban személynévként és településnévként is adathozható (vö. 1282: *Dedes* szn., ÁSzt. *Dedes*, 1221/1550: *Dedo* szn., é. n. [1240]: villa *Dedus*, Gy. 1: 769). Ebben az esetben vélhetően a várjobbágy nevéből alakult településnév vonódott át egyidejűleg a hegy és a vár megjelölésére (vö. RESZEGI 2011: 165). A további, *kő* utótaggal álló várnevek kapcsán szintén valószínűsíthetünk hegynév > várnév irányú alakulásmódot, ám mivel ezeket hegynévként nem említik, nem tudjuk, hogy pontosan mely nevek létrejötte magyarázható még ilyen módon. A *kő* utótagú, később létrejött várnevek esetében ugyanakkor – amint utaltam rá – már sokkal inkább gyanítható, hogy a névadáshoz a korábban épült erősségek nevei szolgálhattak mintaként (vö. KOVÁCS 2015a: 104); ezekben az esetekben a hegynévi előzmény felvetése sem feltétlenül indokolt.

Metonimikus névadással, hegynévből jöhetett létre emellett a zalai *Csobánc* (1300: castellanus de *Chubanch*, Cs. 3: 10; < *Csabán* szn. < perzsa *šubān* 'juhász, pásztor' török közvetítéssel, esetleg < szl. **čьbanъ* 'csobolyó', FNESz.; vö. 1255: mons nomine *Chobanch*, Cs. 3: 10), a Baranya megyei *Szársomlyó* (1287: castrum *Zaarsomolou*, Gy. 1: 313; < *szár* 'tar, kopasz', *somló* < m. *somlik* ~ *somlyik* ige folyamatos melléknévi igenévből 'megcsuszamló, suvadó oldalú hegy' jelentésben, FNESz. *Somló*; vö. 1249/1291: montem, pro castro satis utilem *Saarsumlu* nuncupatur, Gy. 1: 313), a Vas megyei *Ságsomlyó* (1479–1480: castrum desertum *Saagsomplya*, Cs. 2: 719; < **ság* 'domb, erdő, magaslat, erdő', FNESz. *Ság*¹; vö. 1275k.: mons *Sagsomlowa* cum castro, Cs. 2: 719), valamint a Brassó vidéki *Feketealom* (1267: cum claustra castri *Feketeholm!*, Gy. 1: 828; vö. 1267/1272: nobis in castro *Feketevyg!*, Gy. 1: 828; 1268/1273: castrum *Nigri Montis*, Gy. 1: 828) és a Zemplén megyei *Sátorhegy* (1250 után: castrum de *Saturhigy*, FÜGEDI 1977: 177; vö. *Sátor-halom*: 1200k.: *Satur-holmu*, SRH. 1: 15; FNESz. *Sátoraljaiújhely*) stb. várnév.

A Zala megyei *Rezi* (1378: castrum *Rezy*, Cs. 3: 14) szintén metonimikus névátvonódással magyarázható: a hegyek között álló mentsvár (FÜGEDI 1977: 204) vélhetően arról a hegyről kapta nevét, amelyen épült (vö. BÉL MÁTYÁS megállapítását, idézi: SZENTGYÖRGYI 2008: 43). A névben a magyar *rez* 'hegygerincnek emelkedett része, hegycsoport főcsúcsa; magas fennsík; erdőbeli tisztás' jelentésű szó rejlik, mely végső soron a szláv-ból való (< szl. **rezь* 'vágás, metszés, rovás', FNESz. *Rezi*). Az *-i* képzőt már a hegynév

is tartalmazta, a várra ilyen formában vonódott át (l. PAIS 1911: 166). Emellett a közeli település és a vár szoros kapcsolata alapján (vö. FNESz. *Rezi*) az is feltehető, hogy az erősséget a településről (vö. 1290 k.: possessionis *Rezy*, HO. 7: 244) nevezték el (a vár első említése 1333-ból való, FÜGEDI 1977: 204). Ebben az esetben a várnév a településnévből alakult, s neve csupán közvetve utal a kiemelkedésre.

4.1.3. Tájegység (erdő, valamely kiterjedtebb terület, kisebb táj) nevéből metonímiával alakult várnevekkel jellemzően a korábban létrejött erősségek körében számolhatunk. Ezek egy része erdőispánsági várakat jelölt, mint a *Bereg* (1332: castrum *Bereg*, Gy. 1: 531; vö. 1214/1550: silve *Beregu*, Gy. 1: 530; < m. *berek* 'liget', FNESz. *Bereg vármegye*), a *Sáros* (1262: castrum *Sarus*, F. 4/3: 61; vö. 1249: terram ad predium suum *Sarus* pertinentem, HO. 8: 54; < m. *sár* 'ingovány, mocsár' + -s képző, FNESz.) és a *Zólyom* (1306: castrorum de *Zoulum*, HO. 1: 101; vö. 1200 k.: silvam *Zouolon*, SRH. 1: 76; < szlk. *Zvolen* < **Zvoleň* 'kiválasztott, kiváló, nevezetes' szn. + -jé képző, FNESz.). Tájnévi előzményű emellett a *Szepes* (1343: castrum *Scepus*, AOkl. 27: 94; vö. 1200 k.: ad silvam *Zepus*, SRH. 1: 73) és a *Zagorje* (1258: castrum *Zagoria*, FEJÉR 1839: 17; vö. 1239: *Zagaria/Zagraia* super una terra, HO. 8: 34; < 'hegyen túl') várnév is. KRISTÓ GYULA szerint tájegység neve lehetett elsődlegesen a *Gordova* (1988: 310) is, a vár nevét azonban a források csak közvetve említik (1244: weznicus castrum de *Gordoa*, ÁÚO. 7: 154). A név valószínűsíthető etimológiája alapján (< szl. *gradb* 'város, vár', ŠMILAUER 1970: 69) viszont inkább fordított alakulásmóddal számolhatunk: a várnév vagy a településnév elsődlegességét gyaníthatjuk, mely ilyen formában vonódhatott át a tájegységre.

4.1.4. A természeti nevek átvonódása mellett még jellemzőbb, hogy **településnevek** váltak metonimikus névadással erősségek nevévé, jelentős eltérés mutatkozik azonban e téren az ispánság korabeli várak és az új típusú várak neveinek csoportja között.

Néhány ispáni erősség neve esetében bizonyosan településnév > várnév irányú metonimikus alakulásmóddal számolhatunk. E nevek közé sorolható a Fejér megyei *Úrhida* (1009/+1257: *Hurhida* civitatis, Gy. 2: 412; vö. település: 1437, 1437: *Vrhida*, Cs. 3: 355) várnév is. A név előtagja egy *úr*-nak hívott trónörökös herceg birtokában lévő híddal kapcsolatos (FNESz.). A *hida* második névelemként személynévhez vagy személyt jelölő szóhoz kapcsolódva másutt is szerepel településnevekben, például a Kolozs vármegyei *Apáthida* (+1263/1324/1580: *Apathida*, Gy. 3: 342) vagy a Zaránd vármegyei *Tamáshida* (1332–1337: *Thomashida*, Cs. 1: 746) nevekben. A *-hida* utótag TÓTH VALÉRIA szerint speciális településnév-formánsnak tartható (vö. 2008: 186), azaz a már meglévő, hídról metonimikusan településre átvonódó *-hida* utótagú helységnevek mintájára számos további hasonló szerkezetű településnév létrejött, immár hídnévi előzmény nélkül. S noha *Úrhida* település esetében a helységtől ÉK-re ma is megtalálható egy híd a Sár-víz fölött (FNESz., Gy. 2: 412), ez csak közvetett bizonyítéknak tekinthető az egykori hídnév meglétére. Mindenesetre megállapítható, hogy hasonló névadási indíték (hídra utalás) a korban más várak esetében nem merül fel, ezért a név nagy valószínűséggel települést jelölt elsődlegesen.

A Nyitra megyei *Szolgygyőr* (1224: castrum *Zulugageuriensi*, Gy. 4: 384; 1258: castrum *Zulgageur*, Gy. 4: 385) várnév KRISTÓ GYULA szerint szintén településnévi előzményű lehet, a középkori települések esetében ugyanis másutt is előfordul, hogy az eredeti helységnév egy előtagot kapott annak jelzésére, hogy lakói szabad vagy szolgál jogállásúak

voltak (1988: 357; vö. település: 1217: *Zulgageur*, FNESz.). Hasonló névadási indítékra viszont a várnevek körében nincs példa, ezért a névforma települést jelölhetett elsődlegesen.

Míg a korai várnevek köréből csupán néhány példa idézhető a településnév > várnév alakulásra, addig az új típusú várak megnevezésében a puszta településnévi metonimikus névátvonódás a legtipikusabb névadási mód: a nevek mintegy kétötöde így jöhetett létre. E vártípus kapcsán ugyanis – noha továbbra is számolhatunk azzal, hogy egy vár köré szerveződik a település – már egyre jellemzőbb az is, hogy egy már meglévő település mellé épül egy erősség, s így a településnév vonódik át a várra. A névalakulás irányára ugyanakkor jobbra csak az adatok időrendje alapján következtethetünk.

Ide sorolható az abaúji egyrészes *Regéc* ([1316]: castrum *Regech*, Gy. 1: 134; vö. 1298/1300: *Regach*, Gy. 1: 134), a Baranya megyei *Harsány* (1313: castrum de *Harsan*, Gy. 1: 313; vö. é. n. [+1235]/1350/1404: villa *Horzan*, Gy. 1: 313), a Bars megyei *Léva* (1321/1323: sub castro *Lewa*, Gy. 1: 457; vö. 1156/1347: villa *Leua*, Gy. 1: 457), a Gömör megyei *Sőreg* (1341: cum castro *Sewrugh*, possessio castri, Gy. 2: 548; vö. 1245/1264: villa *Seureg*, Gy. 2: 548), a nógrádi *Jenő* ([1282–1295]>1406: castro *Jenew*, Gy. 4: 254; vö. 1274/1378/1454: villa *Jenew*, Gy. 4: 254), a szintén megyebeli *Szóllós* (1290: castrum *Zeuleus*, Gy. 4: 301; vö. 1265: terra *Zeuleus* ~ *Zeuleus*, Gy. 4: 301), a Somogy megyei *Berzence* (1481: castellum *Berzencze*, Cs. 2: 572; vö. 1337: *Berzencze* tel., Cs. 2: 593), a Sopron megyei *Zaszlop* (1393: castrum *Zazlop*, Cs. 3: 590; vö. 1375: possessione *Zazlup*, SopronOkl. 1: 414), a Trencsén megyei *Bán* (vö. 1234: villa *Ben*, F. 3/2: 402; 1378: villa *Baan*, Cs. 4: 84), a Valkó megyei *Vicsadal* (1408: castrum *Vichadal*, Cs. 2: 277; vö. 1244: villa *Vichodol*, Cs. 2: 289), a Veszprém megyei *Döbrönte* (1422: castrum *Debrenthe*, Cs. 3: 209; vö. 1367: castrum in villa *Debrente*, Cs. 3: 209), a Zaránd megyei *Egregy* (1406–1409: castrum *Egregh*, Cs. 1: 722; vö. 1332–1337: *Egreg*, v., Cs. 1: 730).

Ilyen funkcióban állhat a Vas megyei *Kertes* név is (1271: castrum de *Kertus*, Cs. 2: 714) 'bekerített, körülkerített' (vö. FNESz. *Kerteskö*, *Pinkakertes*) jelentésben. A *kertes* gyakori névrész településnevekben, a közeli település egy 1221-es oklevélben tűnik fel először (villa que *Kertes* vocatur, HO. 6: 14). A Gömör megyei *Berzete* korábbról birtok, illetve település neveként adatható (1243/1335: possessio *Berzethe*, Gy. 2: 487; 1291: villa *Berzethe*, uo.), az erősség nevét a források csupán jó fél évszázaddal később, 1311-től közlik (castrum et possessio *Berzethe*, Gy. 2: 487). A településnév végső soron szláv személynévi eredetű (vö. FNESz. *Berzete*).

Szintén a településnév metonimikus átvonódásával jöhetett létre a Heves megyei *Bene* (1411: castrum *Benee*, Cs. 1: 52) várnév; esetében a szomszédos település neve szintén korábbról adatható (1301: villa *Bene* [...] sub eodem castro, Gy. 3: 71), s végső soron a *Benedek* személynév rövidült alakjából eredhet (vö. 1138/1329: *Bene* szn., FNESz. *Bene*). Ugyancsak ide sorolható a már korábban említett, Sopron megyéből adatható *Kabold* vár későbbi megnevezése. A települést 1425-ben *Kobosdorff* formában említik, mely aztán az erősség megjelölésére is átvonódott (1447: castrum *Kwbelsdorff* alias *Kabold*, Cs. 3: 586); a későbbi várnévalak ilyen módon településnévi előzményű.

A Fejér megyei *Gerencsér* (1458: castrum *Gerencer*, Cs. 3: 305) esetében az adatok mellett a név közszói jelentéstartalma és a települések, illetve a várak névadási gyakorlatáról feltárt ismereteink is egyértelműen a településnév elsődlegességére utalnak (vö. 1364: villa *Gerencer* locus venationis nostre, Cs. 3: 305); a 'fazekas' jelentésű *gerencsér* (TESz.) foglalkozásnév vált helynévvé. A kézműves lakosságra való utalás a várnevekben nem jellemző, csupán áttételesen jelenik meg, a településnevekben azonban annál gyakoribb ennek a

szemantikai jegynek a megjelenése: a név királyi szolgálatban lévő fazekasok települését jelölheti (vö. FNESz. *Nyitragerencsér*).

4.1.5. A vár megjelölésére **személynév** is átvonódhatott metonimikusan. Korábban – jórészt Anonymus nyomán – az ispánsági várnevek mintegy felét ide tartozónak vélték, és ispánnévből magyarázták. Mai ismereteink szerint azonban csupán a *Hont* (1222: castris Blondich et *Hunt*, Gy. 3: 201), *Csanád* (1200 k.: quod castrum nunc *Sunad* nuncupatur, SRH. 1: 50; 1232: castro *Cenadiense*, Gy. 1: 851) és *Veszprém* (1200 k.: castrum *Bezprem*, SRH. 1: 97; 1369: castrum *Wesprimiense*, Cs. 3: 212) nevek esetében vethető fel nagyobb valószínűséggel, hogy az első ispán neve vonódott át változatlan formában az erősség megnevezésére. Emellett ugyanakkor a *Bars* (1200 k.: castro *Borsu*, SRH. 1: 75; 1206: castris *Bors*, Gy. 1: 430), *Borsod* (1200 k.: iuxta fluvium Boldua castrum construxit, quod vocatum est a populo illo *Borsod*, SRH. 1: 58; 1275: castris *Borsodiensis*, Gy. 1: 762), *Szabolcs* (1200 k.: quod nunc castrum *Zobolsu* nuncupatur, SRH. 1: 62; 1266/1272: castris de *Zabolch*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 110–111), *Pata* (1200 k.: in silva Matra dedit terram magnam Edunec et Edumenec, ubi postea *Pota*, nepos eorum, castrum construxit, SRH. 1: 73), *Békés* (1295/1423: castris *Bekis*, Gy. 1: 503), *Keve* (1200 k.: castrum *Keuee*, SRH. 1: 91; 1204: castrum quod vocatur *Keve*, Gy. 3: 317), *Szatmár* (1200 k.: castrum *Zotmar*, SRH. 1: 63; 1213/1550: castris *Zathmar*, VárReg. 379) stb. nevek esetében is pusztaszemélynévi névadással számolhatunk, a névadó kilétéről azonban nincsenek információink (vö. KOVÁCS 2017). A korai várnevek elemzése alapján azt mondhatjuk, hogy e nevek több mint negyede alakult személynév > várnév névátvitellel.

Az új típusú várak névanyagában ez a névadási mód kevésbé jellemző: a nevek valamivel több mint nyolcada kapcsán tehető fel, hogy személynévből alakult. Ide sorolható a források szerint az 1263–1281 között épült (FÜGEDI 1977: 117) *Csesznek* vár neve (1300: castrum vero ipsorum *Chezmus*, ÁÚO. 10: 400; 1323: castrum *Cesnuk*, Cs. 3: 208), melyben a magyar *tiszt* főnév szláv előzménye keresendő (vö. le. *Czestnik* ~ *Czešnik* 'magas rangú tisztségviselő, várnagy' szn. vagy szb.-hv. *česnik* 'részes, résztvevő; boldog ember; násznagy, fő férfivendég lakodalomban', FNESz. *Csesznek*). A Kőrös megyei *Ivánca* (1335: ex castro nostro novo *Iwanch*, Smič. 10: 206) esetében szintén számolhatunk személynévi előzménnyel (vö. 1239/1241/1504: *Iwanch* szn., ÁSzt. *Ivanch*).

A Valkó megyéből adatolható *Marót* várat a szakirodalom Maróti János bán (†1433) építéséhez köti, a várnév első, forrásokban való előfordulása ugyanakkor 1458-ból való, *castrum Maroth* alakban (Cs. 2: 272, ENGEL 1996: 365). RUDOLF SMIT szerint azonban első keltezése 1332-re tehető (l. GERE 2000: 380). *Marót* nevű birtok a forrásokban már 1364-től előfordul (villa seu poss. *Maroth*, Cs. 2: 284), s a név korábról személynévként is adatolható (vö. 1138/1329: *Maraut*, 1228/1229: *Morouth* szn., ÁSzt. *Morout*). Ez alapján elképzelhető, hogy a névadás alapjaként egy korábbi személy neve szolgálhatott, s az sem zárható ki, hogy közvetlenül a szláv **moravьcь* > m. **marót* népnévből való (vö. FNESz. *Pilismarót*, BENKŐ 1998a: 70–71, RÁCZ 2011: 79–83).

A pusztaszemélynévből alakult nevek kapcsán – minthogy nem ritka névalkotási mód a településnevek körében – számolnunk kell azzal is, hogy nevük másodlagosan, településnévi közvetítéssel válhatott az erősség megnevezésévé.

4.2. Azt a névalkotási folyamatot, melynek során egy helynév denotatív jelentése úgy változik, hogy közben az alak érintetlenül marad, a jelentés változásának eredménye

alapján **jelentésbővülésnek**, **jelentésszűkülésnek**, illetve **jelentésátértékelődésnek** nevezzük. Fontos kitétel, hogy egy helynévnek az újonnan kialakult és a korábbi jelentése azonos fogalmi osztályba tartozó denotátumokra, jelen esetben várakra vonatkozson (HOFFMANN 1993: 99, TÓTH V. 2008: 49–50).

Jelentésátértékelődéssel számolhatunk a Bereg megyei *Baranka* (1273: cum castrum *Borynka*, Gy. 1: 529) név esetében. Az 1265 előtt (FÜGEDI 1977: 104) épült vár rablóvárként működött, ezért később lerombolták (1321-ben csak mint birtokot említik: possessio *Baranca*, Gy. 1: 529). A romot azonban továbbra is *Baranka* névvel jelölik az oklevelek (1336/1342: destructum castrum *Boranka*, Gy. 1: 530) annak ellenére, hogy a hely fajtájában, funkciójában lényeges módosulás történt (vö. TÓTH V. 2008: 50), s a későbbiek során talán valóban használatban maradhatott ilyen jelentéstartalommal.

5. Szerkezeti változással alakult várnevek. Egy helynévben szerkezeti változás történik, ha a denotatív jelentésnek (mely a tulajdonnévi jelentés bázisát képezi) az állandósága mellett „a helynév alakját érintő változás megy végbe” (HOFFMANN 1993: 121). Az így létrejött nevek egymással mindig szinonimák, jelentésük azonos, ám hangsoruk valamelyest eltérő. A teljes várnévanyag közel huszada alakult ilyen módon.

A helynevek szerkezeti változásai elkülöníthetők aszerint, hogy a hangtest terjedelme csökkenést vagy növekedést mutat-e, illetve hogy a változások a funkcionális-szemantikai szerkezet (névrészek) vagy a lexikális-morfológiai szerkezet (névelemek) szintjét érintik-e (bővebben l. HOFFMANN 1993: 122, 1999: 215; TÓTH V. 2008: 148).

5.1. Ellipszissel alakultak azok az egyrészes várnevek, amelyek egy korábbi kétrészes névformából jöttek létre olyan módon, hogy a korábbi erősség nevéből a névhasználók egy funkcionális egységet elhagytak. Ez az alakulásmód csupán néhány várnév kapcsán jöhet számításba, s jellemzően az összetett várnevek második névrészére terjed ki. Ide tartozhat a Vas megyei *Léka* várnév: az egyrészes forma megjelenésénél (1279: castrum *Leuka*, Cs. 2: 715) bő két évtizeddel korábban adatolható a kétrészes elnevezés (1256: *Leuka wara*, Cs. 2: 715).

Bizonytalansággal számolhatunk a Zemplén megyei *Céke* ~ *Cékevára* esetében, két névváltozata ugyanis egy időből adatolható (1407: castrum *Ceke*, Cs. 1: 333; 1407: castrum *Czekevára*, F. 10/4: 583). Hasonlóan nehezen ítélné meg a Torda megyei *Szentmiklós* ~ *Szentmiklósvára* névpár elsődleges névváltozata. A vár először kétrészes formában adatolható (1441: castrum nostrum [regis] *Zenthmikloswara* secus fluvium Aranyas habitum, Cs. 5: 675), majd bő egy évtizeddel később egyrészesként, *castrum Zenthmyklos*-ként (1453, Cs. 5: 675), a 16. század elején viszont újra kétrészesként tűnik fel (1508: castrum *Zenthmykloswara*, Cs. 5: 675). Mindkét névforma összefügg a közeli *Szentmiklós* település nevével (vö. 1441: possessio *Zenthmiklos*, Cs. 5: 738).

Az ellipszis másik esete, amikor a kétrészes név determinánusa marad el, a főtag azonban megmarad. Talán ilyen módon alakulhatott a Somogy megyei *Újvár* (1426: castrum *Wyvar*, Cs. 2: 573), mely korábban, 1403-ban *Rupolvár* és *Rupolújvár* (*Rwpwlwar*, *Rwpulwywar*, Cs. 2: 573) formában is adatolható. A korábbi várnév előtagja vélhetően a terület egykori birtokosára utal (FNESz. *Kaposvár*), annak hűtlensége miatt azonban a birtokot eladományozták. Ezt követően (1403 után) a várnév az oklevelekben többé nem szerepel ilyen formában: az erősséget a későbbiekben *Kaposújvár*-ként említik (Cs. 2: 573).

5.2. Kiegészüléssel jöttek létre azok a várnévi formák, amelyek egy korábbi várnévből alakultak úgy, hogy ahhoz osztályjelölő földrajzi köznévről társult (HOFFMANN 1993: 131). A korai várnevek körében csupán a *vár* lexéma vesz részt ebben a névalkotási módban, mely zömmel szláv jövevényelemekhez kapcsolódik. A 13. század elejéről adatolható *Temes* erősség neve (1212: castrum regium *Themes*, FNESz.) később *Temesvár* (1323: castrum [regis] de *Themeswar*, Cs. 2: 21) formában is szerepel. Nevében végső soron a szláv *Тъмишь* 'sötét folyó' jelentésű szó rejlik (vö. 1335: fluviorum *Temes*, KRISTÓ 1988: 464). Elképzelhető, hogy a később létrejött várnév a pontosabb azonosítás miatt veszi magára a fajtajelölő földrajzi köznevet. Ezt követően a kétrészes névforma a település megnevezésére is átvonódott (vö. 1474: civitas *Themeswar*, Cs. 2: 22). A szlavón nyelvtérületről adatolható *Riucsa* névben (1255: comitatu de *Riucha*, Smič. 4: 613) a szláv **rvati* 'tép, szakít' jelentésű köznévről lehet, mely vízmederrel állhat összefüggésben, de az is feltehető, hogy elsődlegesen hegyoldal megnevezésére szolgált (vö. FNESz. *Revistye*), mely később az erősség nevévé is vált. A későbbi, 14. századi *Ryuchewaar* (KRISTÓ 1988: 313) alak talán a két helyfajta elkülönítése érdekében egészült ki a *vár* lexemával. A Pozsega megyei, szláv eredetű *Podversa* (1423–1445: castrum *Podversa*, Cs. 2: 392) a későbbiekben szintén a fajtajelölő szerepű *vár* lexemával egészült ki, kétrészes névformát alkotva (1464: castrum *Podversauara*, Cs. 2: 392). Ennek előtagja eredendően szintén két névrészből áll, benne talán a szláv *pod* 'alatt, -on/en/ön, -nál/nél' és a *versъ* 'hanga, citromfű' jelentésű szó rejlik (ŠMILAUER 1970: 144, 189).

A szláv mellett magyar eredetű várnév is szolgálhatott a kiegészülési folyamat alapjául. A *Szepes* várnév (1343: castrum *Scepus*, AOkl. 27: 94) kapcsán egy pusztaszemélynév > tájnév > várnév irányú alakulásmóddal számolhatunk, benne végső soron a magyar *szép* melléknév állhat (FNESz. *Szepesség*, KRISTÓ 1988: 393). A várat bő egy évszázaddal később *Szepesvára*-ként (1465: *Scepeswara*, Cs. 1: 250) említik: a korábbi *Szepes* névhez a *vár* köznévről birtokos személyjeles formája kapcsolódott. Emellett az is felvethető, hogy az elsődlegesen *castrum* lexemával álló várnév mögött valójában kétrészes név rejlik. Ezzel a lehetőséggel számolhatunk a *Somogy* esetében is: az erősséget kezdetben ugyanis csupán latin formában, *castrum Symigiensis*-ként (1224, Cs. 2: 582) említik, a kétrészes névváltozat csak jóval későbből adatolható (1332–1337: *Sumugvar*, FNESz. *Somogyvár*). Latin nyelvű adata kapcsán szintén feltehető, hogy a név a későbbi, kétrészes forma latin fordítása. A várnévben talán a *som* főnév -gy képzős származéka lehet 'somfában bővelkedő hely' jelentésben (FNESz. *Somogyvár*).

Az új típusú várak névállományában is találunk olyan formákat, amelyekben belső keletkezésű név egészült ki 'vár' jelentésű földrajzi köznévről. E nevek utótagja tekintetében már némi változatosság is mutatkozik: a *vár* lexéma mellett arra is találunk néhány példát, hogy *kő* utótagot kapcsolnak az elsődleges névformához; ez a névalkotó elem leginkább a hegyi várak neveiben jellemző.

Ilyen módon alakult az Abaúj megyei *Boldvakő* (1300: castellanus de *Bolduaku*, Gy. 1: 70; < é. n. [1295 k.]: possessionis sue et castri *Boldua*, HO. 7: 243) és a Heves megyei *Oroszlánkő* (1468: castrum *Orozlankw*, Cs. 1: 53; < 1325/1347: castrum *Orozlan*, Gy. 3: 120) várnév, illetve a nógrádi patak völgyben, kisebb kiemelkedésen emelt *Baglyaskő* (1327: locum castri *Bogloskw*, AO. 2: 292; < 1324: castrum *Baglas*, Cs. 1: 89) erősség neve is.

Bizonytalanul vonható ide a Borsod megyei *Dédesköve*. A várnév első említése 1230-ból való (castrum [...] *Dedus*, Gy. 1: 769), mintegy három évtizeddel később viszont kétrészes formában tűnik fel (1254/1364/1399: castro [...] *Deduchkwe!*, Gy. 1: 769).

Az említett adatok alapján talán feltehető, hogy a korábbi várnév kiegészüléssel kétrészsé válhatott, ugyanakkor a várnév későbbi előfordulásait tekintve inkább valószínűsíthető talán, hogy a *kő* lexéma csak alkalmilag társult a névhez: az Árpád-kor későbbi időszakában ugyanis a várnév *kő* utótaggal nem szerepel többé (vö. Cs. 1: 164, Gy. 1: 70). A hegy megjelölésében sem vált általános használatúvá a *kő* utótag, s a várat, illetve a települést az újabb időkben is csupán *Dédes*-ként említik (vö. *Dédes*, KatFelm. 3).

A *vár* lexémával kiegészült nevek az új típusú várakat jelölő korpuszban is nagyobb számban szerepelnek a *kő* utótagú formákhoz képest. A Máramaros megyei *Husztvára* név első előfordulása 1353-ból való, ekkor csupán várnagyát említik (castellum [...] *Huzth* et Nyalab, DL. 38157); később az erősség neve castrum *Hwsth* (1387, Cs. 1: 444) alakban tűnik fel. A kétrészes, kiegészült alak 1447-ben adathozható (*Hwsthua*, Cs. 1: 444). A vár (és a település) neve vélhetően a közelében fekvő *Husztica* < **Huszt* patak nevével hozható összefüggésbe, melynek neve azonban tisztázatlan etimonú (FNESz. *Huszt*).

Szintén a *vár* lexémával való kiegészüléssel számolhatunk a *Zelna* > *Zelnavár* (1327: *Zelna*, castr., 1507: *Zelynawar*, FNESz. *Zelina*), *Ajnárd* > *Ajnárdvára* (1274: ad castrum *Eynardi*, ÁÜO. 9: 574; 1401: *Aynardwara*, FNESz. *Zajnat-tető*), *Cserép* > *Cserépvára* (1408: castrum *Cherep*, Cs. 1: 163; 1459: castrum *Cherepwara*, DL. 15367), *Héder* > *Hédervára* (1314: de castro *Hedrici*, WERTNER 1907: 189; 1509: castrum *Hederwara*, HéderváryOkl. 1: 517), *Máré* > *Márévára* (1313: castellano de *Marey*, ZO. 1: 175; 1452: castrum *Marewara*, Cs. 3: 404), *Petnye* > *Petnyevár(a)* (1280: castrum *Pethne*, Cs. 2: 392; 1470: castrum *Pethnewar*, castrum *Pethenyewara*, Cs. 2: 392) stb. nevek esetében is. Emellett eredetileg két névelemet tartalmazó nevekhez is kapcsolódhatott a *vár* lexéma; ide sorolható a védőszent nevét tartalmazó *Szentlőrinc* > *Szentlőrincvára* (1387–1388: castrum *Zenchlerynch*, 1491: castrum *Zenthlewrinczwara*, Cs. 2: 276), *Szentgirolt* > *Szentgiroltvára* (1443: castrum *Zenthgerolth*, 1444: castrum *Zenthgyrothwara*, Cs. 3: 15), *Szentgyörgy* > *Szentgyörgyvára* (1411: castellum in *Zenth Gergh*, 1445: castellani de *Zenthgyurghuara*, Cs. 3: 15) név is. Az utóbbi névpárok említései ugyanakkor láthatóan közel azonos időből valók, így nem könnyű megítélni, hogy esetükben kiegészüléssel vagy ellipszissel számolhatunk-e. A korábbi forma ugyanis az újonnan alakult mellett még sokáig használatban lehetett, vele párhuzamosan létezhetett. BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY véleménye szerint ugyanakkor e kérdésnek nem is célszerű túlzott jelentőséget tulajdonítani (1998: 103).

5.3. A deszemantizáció tárgykörébe sorolhatók azok a helynévszerkesztési változások, melyek a helynevek hangalakjának szabálytalan megváltozását eredményezik azáltal, hogy funkcionális vagy lexikális szerkezetük elhomályosul (HOFFMANN 1999: 215, TÓTH V. 2008: 148).

Deszemantizációs változás következtében lépett a Veszprém megyei korábbi *Segvár* (1334: castrum *Segwar*, Cs. 3: 209) alak helyébe az *Essegvár* (1432: castrum *Esegkwar*, Cs. 3: 209) névforma. A jelenség kiindulási alapjául szolgáló név előtagjában a *seg* ~ *ség* 'domb, hegy, magaslat' jelentésű térszinformanév rejlik, az idők során azonban a szó szemantikai tartalma elhomályosult, s a név előtagját a *segg* 'ülep, hátsó rész' testrésznévvel azonosították. A névalak előtagjának *e*-vel való kiegészülése KISS LAJOS megfogalmazásával „helyesírási eufemizmus” eredménye lehet, azaz írott nyelvbéli forma, s kérdéses, hogy a beszélt nyelvben ténylegesen használatban volt-e (FNESz. *Esegvár*, 1999b: 209–210; vö. RESZEGI 2011: 93–94).

5.4. Reszemantizációval alakult neveknek tekinthetők azok a várelnevezések, melyek egy korábbi, etimológiailag nem áttetsző névből jöttek létre úgy, hogy a beszélők a motiválatlan neveknek új motivációt teremtettek (HOFFMANN 1999: 215, TÓTH V. 2008: 165).

A reszemantizáció érdekes esete lehet a mosoni *Sárfenek* várnév alakulásmódja. A forrásokban a név egyaránt adatható német és magyar formában (vö. 1450: castrum *Sarffnyk*, 1455: castrum *Sarfenek*, 1458: castrum *Sarffnek*, 1460: G(e)sloss *Scharfenegk*, 1515: Gslos *Scharphnegkh*, Cs. 3: 673). NAGY IMRE vélekedése szerint a vár eredeti neve *Sárfenek* lehetett, melyet a német névhasználók *Scharfeneck*-re 'éles szöglet, sarok' fordítottak (1871: 372), azaz a reszemantizáció a német nyelvben történt meg. CSÁNKI DEZSŐ e vélekedést kételkedve fogadja, s rávilágít arra, hogy az 1469-es adatot (castrum *Sarffeneck* al. nom. *Eeleszeg*) a névhasználók németnek tartották, melyet tükörfordítással *Élesszeg*-re alakítottak (Cs. 3: 673). KISS LAJOS alaposan körbejárva e kérdést a német *Scharfeneck* nevet tekinti eredetinek, s egyúttal elveti az elsődleges, magyar összetétellel alakult névmagyarozatot (az erősség – hegyi vár lévén – efféle motivációval vélhetően nem bírhatott), másfelől időrendi és jelentéstani okokra hivatkozva nem tartja megalapozottnak a *sárfenek* köznévből való származtatás lehetőségét sem. Véleménye szerint sokkal inkább azzal számolhatunk, hogy a német *Scharfeneck* ('éles sarok') lehetett az elsődleges, mely német lovagvárak nevében gyakorta előfordul (1994: 82–84). ENGEL PÁL szintén elsődlegesen német névvel számol (*Neuscharfeneck*), s úgy véli, hogy az 1390 után Scharfenecki János fia által épített vár a családi várról kaphatta nevét (1996: 407). Ezt követően a magyar névhasználók az etimológiai áttetszőség hiánya miatt a német névformát átalakították, s a magyar nyelv közszeveivel igazították (*Sárfenek*).

6. Névátvételek. A fentebb ismertetett, belső helynévalkotási módokkal áll szemben az átvett nevek csoportja. Az ide tartozó nevek már az átadó nyelvben is várnévként működnek. Mind a korai alakulása, ispánsági, mind pedig a később létrejött magánvárak körében számolhatunk ilyen módon alakult nevekkel.

A korai várak megjelölésére használt nevek közel negyede kapcsán számolhatunk ezzel az alakulásmóddal; különösen nagy számban a szlávok lakta területeken adathatók névátvétellel alakult várnevek. A szláv nyelvű népesség névkincséből került be a magyar névrendszerbe többek között az átadó nyelvben kétrészes *Csongrád* (1200 k.: castrum Olpar et portum Beuldu edificari castrum fortissimum de terra, quod nominaverunt Sclauī secundum ydioma suum *Surungrad*, id est *nigrum castrum*, SRH. 1: 84; 1247/1465: castrum *Chongradiense*, Gy. 1: 893), *Nógrád* (1200 k.: de castro *Nougrad*, SRH. 1: 74; 1229: castri *Nougrad*, Gy. 4: 277), *Visegrád* (1009//+1257: *Vyssegrad* civitates, Gy. 4: 705), továbbá a Krassó megyei egyrészes *Harám* (1200 k.: castrum *Horom*, SRH. 1: 89; vö. < déli szláv *chramъ* 'erődített egyház, vár', Gy. 3: 488).

Az új típusú várak neveinek kevesebb mint hetede alakult névátvétellel. Szláv előzményre megy vissza a Nógrád megyei *Sztrahora* (1324: castra sua videlicet Holoku, Boglos et *Ztrahura*, Gy. 4: 301): a név egy szlovák *Stará hora* helynévből szóösszerántással alakulhatott, melynek előtagja 'öreg, ó', utótagja 'erdő; hegy' jelentésű lehet (KISS 1999a: 18). A szláv mellett ritkábban közvetlenül a németből átvett várneveket is találunk, ide tartozhat a Sopron megyei *Eisenstadt* (~ *Kismarton*, 1373: Burggraf von *Eisenstat*, Cs. 3: 587; 1488: Sloss *Eysenstat*, Cs. 3: 587; vö. ném. *Eisenstadt* 'vasból való, azaz erős, bevehetetlen város' vagy ném. *Eso* szn., vö. FNESz. *Kismarton*), a szintén megyebeli *Lánzsér* 'Landsee'

(1263: cum castro *Lanser*, ÁÚO. 8: 49; 1447: castrum *Lennsee* alias *Lenser*, Cs. 3: 587; vö. ném. *Landesêre* 'az ország becsülete', FNESz.) stb.

7. Összegzés. A középkorból adatható várnevek 63%-a a nyelv belső elemkészletének felhasználásával, az alaki szerkezet változása nélkül jött létre, ezen belül pedig a metonimikus módon alakult elnevezések túlsúlya jellemző. Jólal kisebb számban alakultak várnevek két névrész összekapcsolásával, szintagmatikus szerkesztés útján (17%). Hasonló arányt mutat a névátvétellel alakult nevek csoportja (14%). Ennél is kisebb azoknak a várneveknek a száma, amelyekben valamely szerkezeti változás érhető tetten (4%), s csak elvétve találunk példát olyan nevekre, amelyek morfológiai szerkesztéssel, képzés útján alakulhattak (2%).

Az egyes névalkotási módok megterheltsége koronként is változhat (vö. TÓTH V. 2001b: 23), s ez a változás a várnevek kapcsán is tetten érhető. Az ispánság kori és az új típusú várak névanyagát tekintve egyaránt elmondható, hogy a jelentésbeli névalkotással létrejött nevek mennyisége a legmagasabb: a korai várnevek körében ez az arány 57%, a magánvárak nevei esetében 64%. Csökkent viszont az átvételek aránya az idő előrehaladtával: a régi típusú várak neveinek 23%-a alakulhatott ilyen módon, míg az új típusú várakat megjelölő nevek mindössze 13%-a tartozik ide. Az olyan nevek, amelyek valamely szerkezeti változással alakultak, szintén valamivel nagyobb arányban jelentkeznek a korai várnevek körében (7%). A szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek az új típusú várnevek között jelentkeznek nagyobb számban (18%), míg az ispáni nevek esetében ez az arány 11%. Mindkét vártípus esetében számolhatunk olyan várnevekkel is, amelyek morfológiai szerkesztéssel jöttek létre, ám amint láttuk, ez a névalkotási mód a várnevek körében a többi névkeletkezési móddal szemben meglehetősen ritka.

Részben a várnevek körében tapasztalt arányokhoz hasonló megoszlást látunk a településnevek létrejöttét vizsgálva is: a Bihar megyei településnévanyag legnagyobb hányada szintén jelentésbeli névalkotással jött létre, de jelentős a szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek csoportja (vö. RÁCZ 2005: 222), mely a várnevek esetében ugyancsak a második leggyakoribb kategória. Az egyes altípusok megjelenésében és megoszlásában ugyanakkor már mutatkoznak különbségek. A várnevek köréből hiányoznak a határozós, illetve a mellérendelő szerkezetből alakult nevek, míg a településnevek körében mindkettőre találunk – igaz, nem túl nagy számban – példákat. A morfológiai szerkesztéssel létrejött várnevek mindegyike helynévképzéssel jött létre, jellel és raggal való alakulásra nincs példa. Nem vagy csak elvétve és igen bizonytalanul adathatók olyan várelnevezések, amelyek metaforikus vagy indukciós névadással, illetve névköltözéssel keletkeztek, noha a településnevek körében erre is találunk példákat (vö. TÓTH V. 2001b: 159, RÁCZ 2005: 179–180).

Hivatkozott irodalom

- AO. = *Anjoukori okmánytár* 1–7. Szerk. NAGY IMRE / TASNÁDI NAGY GYULA. MTA, Budapest, 1878–1920.
 AOkl. = *Anjou-kori oklevéltár 1301–1387*. Szerk. KRISTÓ GYULA et al. etc. 1–. JATE etc., Szeged etc., 1990–.
 ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár* 1–12. Közzéteszi WENZEL GUSZTÁV. Pest/Budapest, 1860–1874.
- BENKŐ LORÁND 1998a. A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 58–75.
- BENKŐ LORÁND 1998b. Adalékok várneveink történetéhez. P. mester két szatmári helynevéről. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 84–93.
- BENKŐ LORÁND 1998c. Néhány víznevünk – és az Árpád-kori székelyek. In: BENKŐ LORÁND, *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 133–138.
- BENKŐ LORÁND 2003a. Bars vár neve és egy kis hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 41: 37–44.
- BENKŐ LORÁND 2003b. Bors vezértől Borzsováig. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 133–139.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 2. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ / FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–5. MTA, Budapest, 1890–1941.
- CSÁNKI DEZSŐ 1893. *Körösmegye a XV-ik században. Székfoglaló értekezés*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- DÉNES JÓZSEF 1990. A Mátra-hegység Árpád-kori várai. In: HORVÁTH LÁSZLÓ szerk., *Castrum Bene 1989. Várak a 13. században*. Castrum Bene Egyesület, Gyöngyös. 42–50.
- DÉNES JÓZSEF é. n. Csorba Csaba várkönyveinek ismertetése. http://www.oroksegvedelem.hu/nyom-tathato_verzio/csorba_csaba_varkonyveinek_ismertetese (2015. 06. 12.)
- DF. = Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Fényképgyűjtemény. <http://mol.arcanum.hu/> (2015. 01. 18.)
- DICKENMANN, ERNST 1939–1941. Studien zur Hydronymie des Save-Systems 1–3. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 5: 1–112, 6: 134–184.
- DL. = Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltár. <http://mol.arcanum.hu> (2015. 01. 18.)
- ENGEL PÁL 1996. *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. 1–2. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5. História – Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Typ. Universitatis, Buda, 1829–1844.
- FEJÉR, GEORGIUS 1839. *Croatiae ac Slavoniae cum regno Hungariae nexus et relationes*. Budae/Budapest.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FÜGEDI ÉRIK 1977. *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GERE LÁSZLÓ 2000. Várak a Szerémségben. In: KOLLÁR TIBOR szerk., *A középkori Dél-Alföld és Szer. Csongrád Megyei Levéltár*, Szeged. 337–381.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- GYÖRKE JÓZSEF 1940. A -gy névszóképző. *Magyar Nyelv* 36: 34–41.

- HéderváryOkl. = *A Héderváry-család oklevéltára* 1–2. Szerk. RADVÁNSZKY BÉLA – ZÁVODSZKY LEVENTE. MTA, Budapest, 1909.
- HO. = *Hazai okmánytár* 1–8. Kiadják NAGY IMRE et al. etc. Sauerwein/Franklin, Győr/Budapest, 1865–1891.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- HORVÁTH RICHÁRD 2011. Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: TEREI GYÖRGY et al. szerk., *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Castrum Bene Egyesület, Budapest. 79–93.
- HUNFALVY JÁNOS 1863–1865. *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* 1–3. Magyar Tudományos Akadémia, Pest/Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KatFelm. 3. = Harmadik Katonai Felmérés (1869–1887). http://mapire.eu/hu/map/hkf_75e/ (2015. 04. 11.)
- KIS PÉTER – PETRIK IVÁN 2008. Kiadatlan Árpád-kori oklevelek a főváros történetéhez (1192–1298). In: HORVÁTH J. ANDRÁS szerk., *Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére*. Nógrád Megyei Levéltár, Budapest–Salgótarján.
- KISS LAJOS 1994. *Sárfenek vagy Scharfeneck?* *Magyar Nyelvőr* 118: 82–84.
- KISS LAJOS 1997a. Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168.
- KISS LAJOS 1997b. Korai magyar helynévtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó, Budapest. 177–185.
- KISS LAJOS 1999a. Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig. *Magyar Nyelv* 95: 9–25.
- KISS LAJOS 1999b. Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Szerk. HEGEDŰS ATTILA. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 207–226.
- KNIEZSA ISTVÁN 1948. A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 44: 101–105.
- KNIEZSA ISTVÁN 1949. Az *-i* helynévképző a magyarban. *Magyar Nyelv* 45: 100–107.
- KOVÁCS HELGA 2015a. A *kő* utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 93–110.
- KOVÁCS HELGA 2015b. A várnév mint helynévfajta. *Magyar Nyelvjárások* 53: 107–119.
- KOVÁCS HELGA 2017. Az ispáni várak neveinek névtani vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13. Megjelenés előtt.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Nemzet és emlékezet. Magvető Kiadó, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS – NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnév-tára*. Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács, Nyíregyháza.
- MIKESY SÁNDOR 1949. Kebele. *Magyar Nyelv* 45: 64–68.
- NAGY IMRE 1871. A Lajta mint határfolyam. *Századok* 5: 369–387.
- NHVS. = *Názvy hradov a zámkov v Slovenskej republike*. Szerk. FINDROVÁ, IVICA – MAJTÁN, MILAN. Slovenský Úrad Geodézie a Kartografie, Bratislava, 1990.
- OklSz. = *Magyar oklevél-szótár*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN. Szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.

- PAIS DEZSŐ 1911. Rézmál. *Magyar Nyelv* 7: 166.
- RÁCZ ANITA 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 9. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 19. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- RESZEGI KATALIN 2009. A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás. *Magyar Nyelvjárások* 47: 21–41.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 21. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- REUTER CAMILLO 1980. Somodi. *Magyar Nyelv* 76: 79–81.
- Smič. = SMÍČIKLAS, TADEUS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* 1–18. Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium, Zagreb, 1874–1990.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Průručka Slovanské Toponomastiky. Handbuch des slawischen Toponomastik*. Academia, Praha.
- SopronOkI. = *Sopron vármegye története. Oklevéltár* 1–2. Szerk. NAGY IMRE. Sopron vármegye közönsége, Sopron, 1889–1891.
- SRH. = SZENTPÉTERY, EMERICUS, *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. 1–2. Nap Kiadó, Budapest, 1937–1938/1999.
- SZABO, GJURO 1920. *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Matica Hrvatska, Zagreb.
- SZEGFŰ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. 188–258.
- SzékOkI. = *Székely oklevéltár* 1–8. Szerk. SZABÓ KÁROLY / SZÁDECZKY LAJOS / BARABÁS SAMU. Kolozsvár/Budapest, 1872–1934.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi alapítólevél kangrez szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 29–52.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH SÁNDOR 1909–1912. *Sáros vármegye monográfiája* 1–3. Sáros vármegye, Budapest.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 4. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Névtudományi vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 6. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VárReg. = KARÁCSONYI JÁNOS – BOROVSKY SAMU 1903. *Az időrendbe szedett váradi tüzespróbalajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. Budapest.
- WERTNER MÓR 1907. Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. *Történelmi Tár* 8/2: 161–198.
- ZalaOkI. = *Zala vármegye története 1. Oklevéltár (1024–1363). 2. Oklevéltár (1364–1498)*. Szerk. NAGY IMRE – VÉGHÉLY DEZSŐ – NAGY GYULA. Zala vármegye közönsége, Budapest, 1886–1890.

- ZELLIGER ERZSÉBET 1991. A szóösszetétel. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 523–552.
- ZO. = A zichi és a vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára 1–12. Szerk. NAGY IMRE – NAGY IVÁN – VÉGHÉLY DEZSŐ etc., Magyar Történelmi Társulat, Pest/Budapest, 1871–1931.
- ZW. = *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* 1–7. Szerk. ZIMMERMANN, FRANZ – WERNER, CARL – MÜLLER, GEORG – GÜNDISCH, GUSTAV. Hermannstadt, 1892–1991.
- ZsO. = *Zsigmondkori oklevéltár* 1–10. Összeáll. MÁLYUSZ ELEMÉR etc. Akadémiai Kiadó / MOL, Budapest, 1951–2007.

KOVÁCS HELGA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4797-4366>

Eszterházy Károly Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

HELGA KOVÁCS, Examining the formation of medieval names for castles

The paper discusses the characteristic features of the formation of medieval names for castles, drawn from a systematic linguistic analysis of these based on ISTVÁN HOFFMANN's multi-criteria typology of names (1993, 1999). A descriptive analysis explores name structures. An analysis of the history of name formation enumerates the ways in which name forms are constituted or changed. The paper focuses on the latter aspect, thus observes the linguistic rules governing the formation of new names and their insertion into the existing name stock. The analysis clarifies that almost two-thirds of the medieval names for castles were created by way of semantic name formation (i.e. an existing lexeme was given a new, toponymic meaning), influenced especially by metonymy. Fewer names were established by syntactic construction (i.e. by attaching two name constituents, 17%); name adaptation (i.e. borrowing, 14%); structural change (i.e. modification of an existing name form, 4%); and morphematic construction (i.e. derivation, 2%). The frequency of these types of name formation also changed over time.